

Анатолій СЛЮСАРЕНКО, Сергій ПИВОВАР
Київ

ДО ПРОБЛЕМИ ЗАРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ ТА ФІНЛЯНДІЇ (спроба історико-порівняльного аналізу)

Упродовж століть одним із найголовніших чинників історичного розвитку України та Фінляндії була відсутність власної державності. Проте, незважаючи на суттєву відмінність ментальності українців і фінів, обидва народи не були антидержавницькими за своєю суттю. Українці ніколи повністю не задовольнялися існуючими на їх території моделями іноземного державного ладу, виступали проти негативних тенденцій держави, прагнучи створити самобутній суспільно-політичний устрій, який би відповідав споконвічним ідеалам народу. Фіни, перебуваючи впродовж кількох століть у складі Шведської держави, стали прихильниками європейської моделі суспільно-політичного ладу. Тривалий час історичні долі України та Фінляндії були пов'язані з багатонаціональною Російською імперією, яка здійснювала безперервну експансіоністську політику, розширюючи територію за рахунок сусідніх країн.

Більша частина українських земель увійшла до складу Росії в ході Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої в середині XVII ст. і в процесі поділу Польщі наприкінці XVIII ст. Гетманщина не була самостійним політичним утворенням, але до певного часу існувала на засадах автономії, створеної на традиціях українського самоврядування, що можна кваліфікувати як особливий державно-політичний устрій. Впродовж століття управління та соціально-економічна політика на Лівобережжі здійснювалися українцями, хоча росіяни постійно втручалися у внутрішні справи і контролювали зовнішні відносини. Водночас російський царизм, зорієнтований на принципи та практику абсолютизму, постійно прагнув знищити особливості українського самоврядування і до кінця XVIII ст. врешті-решт повністю ліквідував їх, перетворивши Україну в одну з “областей” єдиної імперії. Надалі будь-які автономістичні прояви в Україні розглядалися російськими властями як “сепаратизм” і переслідувалися. Отже, процес формування української національної державності у XVII сторіччі не завершився створенням суверенної держави. Хоча наприкінці XIX – на початку XX ст. в українському політичному русі робилися заяви про необхідність здобуття самостійності, але загалом домінувала автономістська ідея, з якою українські партії й зустріли Лютневу революцію 1917 р.

Росія здавна зазіхала й на фінські землі, які були складовою частиною її головного суперника на півночі – Швеції. Мета їх завоювання Росією мала передусім воєнно-стратегічний характер, оскільки імперія прирівнювала ці землі до територій, захоплених іншими державами, які в разі потреби могли бути “відвойовані”. Остаточо Фінляндія була завойована у ході російсько-шведської війни 1808 – 1809 рр.¹ Згідно з Фрідріхсгамським договором Швеція погодилася на передачу Фінляндії Росії. Олександр I 15 березня 1809 р. заявив, що Фінляндії надається статус Великого князівства, де залишаються незмінними “релігія, корінні закони, права і переваги”, якими раніше користувалося населення. Хоча Фінляндія не могла проводити самостійну зовнішню політику, але вона набувала право здійснювати управління внутрішніми справами “на основі особливого законодавства”². На її території діяла власна адміністрація, яка не підпорядковувалася російським міністерствам, власне законодавство, яке не мало нічого спільного з російськими законами. Велике князівство Фінляндське мало свій законодавчий орган (Сейм), без згоди якого не могло бути прийнято жодного закону щодо внутрішнього ладу країни. Було створено уряд (Сенат), який здійснював управління і виконував функції найвищої судової інстанції. Генерал-губернатор Фінляндії, якого призначав імператор, головував у Сенаті, але не міг призупинити виконання його постанов. Все це свідчило про створення нової політичної спільності.

Уявлення про те, що зародилася нова політична спільність під назвою Фінляндія (так звана “фінляндська ідея”) було започатковане завдяки Комісії у фінляндських справах. Мета ідеї полягала в забезпеченні міцного зв'язку країни з новою метрополією шляхом пропаганди серед фінів поглядів, згідно з якими Фінляндія була не інкорпорованою провінцією Росії, а “особливою державою” в складі Імперії. Ця обставина визнавалася й М.Сперанським – найближчим радником Олександра I. У звіті за 1810 р. він заявляв: “Фінляндія є держава, а не губернія”³. Подібний погляд поширений і в сучасній фінляндській історіографії. Так, О.Юссіла вважає, що перетворення, здійснені на основі системи управління Шведської Фінляндії призвели до створення “нової держави і нової нації”⁴. Не вдаючися у нюанси щодо наукового визначення поняття “держава”⁵, зазначимо, що сам факт усвідомлення фінами існування власної державності мав суттєве значення для подальшого розвитку політичної та економічної самостійності

Фінляндії. Однак, упродовж трьох наступних десятиліть, питання фінляндської державності не порушувалося. Лише на рубежі 1830 – 40-х рр. доктор медицини І.Вассер висунув ідею, згідно з якою на Установчому Сеймі в 1809 р. Фінляндія перестала бути підвладною Швеції, уклала з імператором Росії “сепаратний мир” і стала таким чином “окремою державою”. Згодом юрист Й.Нордстрьом надав цій ідеї юридичне обґрунтування, а наприкінці 1850-х років вона набула загального визнання у Фінляндії⁶.

Поразка Росії в Кримській війні стала своєрідним поштовхом для фінляндців, в результаті чого вони взяли курс на здобуття незалежності і впродовж другої половини XIX ст. наполегливо відстоювали і розширювали своє право на самоврядування. Так, депутати Сейму (з 1863 р.) приймали законодавство, яке виводило Фінляндію на “особливий” шлях розвитку. В своїх виступах вони кваліфікували Фінляндію не інакше, як “державу”. У 1860 р. у Фінляндії запровадили власну грошову одиницю – марку. У 1878 р. було створено спеціальні стрілецькі батальйони, які мали власний Статут. В країні зводилися пам’ятники на честь перемог фінляндських військ над російськими. В 1894 р. фінляндські власті відмовилися приводити населення до присяги на вірність новому монарху, доки той не видав Маніфест про збереження фінляндського самоуправління⁷.

Ці та інші подібні явища сепаратистського характеру, які відбувалися у Фінляндії, з огляду на традиційну політику російського самодержавства і, особливо на тлі української історії, виглядають унікальними. Адже, перебуваючи в складі Росії, Україна повністю втратила свої автономні права, її еліта постійно зраджувала національні інтереси, відбувався процес русифікації й асиміляції українського населення. Проте для самих фінляндців все це не було чимось унікальним. Вони твердо знали чого хотіли і впевнено прямували до головної мети – здобуття власної державності. Російський історик М.Бородкін визнавав, що, починаючи з 1860-х років, Фінляндія швидко “пішла до обособленості в усіх виявах життя і стала створювати в теорії й на практиці окрему свою державність”, що фінляндці наполегливо “розсовували рамки свого місцевого самоуправління до рівня особливої державності”, діяли так, щоб “не залишалось сумніву в фінляндській державності”⁸.

Отже, в XIX ст. Україна та Фінляндія, перебуваючи в складі Росії, мали різний статус. Якщо перша, остаточно втративши свої автономні права, перетворилася в одну з “областей” імперії, то друга, навпаки, розширюючи й зміцнюючи свій “особливий” устрій, прагнула надати йому реальні ознаки національної державності.

Однак, на рубежі XIX – XX ст. перед Фінляндією виникла загроза втрати тих переваг, які вона мала, порівняно з Україною. Намагання фінляндців створити незалежну державу наштовхнулося на прагнення уряду Росії змусити Фінляндію стати на шлях “найтіснішого єднання” з іншими частинами “єдиної та неподільної” Російської держави. “Якщо уряд і наше суспільство не знайдуть у собі сил і засобів здійснити накреслене єднання, то Фінляндію буде для Росії втрачено...” – писав у 1905 р. М.Бородкін, висловлюючи погляд тогочасних правлячих кіл⁹. За умов повної реалізації нового курсу, існування в майбутньому Фінляндії, як самостійної держави, було приречене.

Наступ на фінляндську автономію почався в 1890-х рр. і особливо посилювався після призначення у 1898 р. генерал-губернатором Фінляндії М.Бобрикова. В 1899 р. статс-секретарем уперше призначили не фіна за національністю – В.Плеве, діловодство найвищої адміністрації переводилося на російську мову. Лютневий Маніфест 1899 р. визнавав Фінляндію “особливим автономним краєм у складі Всеросійської Держави”, але передбачав перепідпорядкування фінляндського законодавства загальнодержавному¹⁰. Ці та деякі інші заходи в свою чергу викликали серед фінів небезпідставні побоювання щодо повної ліквідації автономії, призвели до кампанії масової громадянської непокорі, зростання національного руху, вбивства В.Плеве і М.Бобрикова. Надзвичайний Сейм 1899 р. проголосив протест проти політики уряду Росії, вперше відкрито обґрунтувавши “державні” права Фінляндії й розповсюдивши тексти відповідної заяви у Європі¹¹.

Опір фінляндців не стримав, а й посилював наступ царизму. В 1907 р. була створена Особлива нарада у справах Фінляндії, покликана підготувати законопроекти, спрямовані на ліквідацію фінляндської автономії. В 1910 р. Микола II затвердив закон, згідно з яким при розробці загальноімперського законодавства, що стосувалося майже всіх сторін внутрішнього життя Фінляндії, Сейму відводилася роль лише дорадчого органу. В 1912 р. було прийнято закон, покликаний сприяти поступовому заміщенню національно свідомих фінляндських чиновників російськими бюрократами. В 1914 р. Микола II схвалив програму подальшого наступу на автономні права Фінляндії¹². Від остаточного скасування автономії Фінляндію врятували Перша світова війна й Російська революція 1917 р.

Разом з тим, наступ царизму на фінляндську автономію у тій конкретно-історичній ситуації, на нашу думку, мав скоріше позитивний, ніж негативний вплив на процес зародження основ національної державності. Адже, по-перше, план ліквідації автономії так і не був реалізований, по-друге, ті часткові заходи, які вдалося здійснити, викликали вкрай негативну реакцію фінляндців, що ще більше посилювало їх бажання відокремитися від Росії.

Отже, якщо українське суспільство вступало в революційний 1917 р. як етнографічна маса, яка не

мала жодних ознак власної державності й навіть не мріяла про створення самостійної держави, то фінляндське суспільство виступало як політично свідомою нація готова до трансформації свого “особливого” устрою в незалежну національну державу.

Лютнева революція в Росії була переломним етапом в історичному розвитку України та Фінляндії, але вона призвела до різних наслідків. У березні 1917 р. в Києві було створено Українську Центральну раду (далі – УЦР), метою якої було запровадження національно-територіальної автономії України, а згодом – її виконавчий орган – Генеральний секретаріат, покликаний виконувати функції уряду. Проте Тимчасовий уряд змусив УЦР відмовитися від спроб “самочинного здійснення” автономії України до скликання Установчих зборів. Під впливом зовнішнього чинника – більшовицького перевороту в Петрограді, УЦР ухвалила III Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки (далі – УНР). Це була визначна історична подія, яка знаменувала відродження основ української національної державності. Однак тоді ще УЦР, хоча й не визнавала Раднарком, але робила ставку на державну єдність з неіснуючою “федеративною республікою Російською”. Натомість вона недостатньо дбала про захист молодій державі, про консолідацію українських сил навколо державницької ідеї, не змогла уникнути конфлікту з більшовиками.

Ставлення до Фінляндії Тимчасового уряду значно відрізнялося від царського. 20 березня 1917 р. було видано “Маніфест про відновлення конституції Великого князівства Фінляндського та застосування її в новому обсязі”, який скасовував обмеження фінляндського законодавства. Було скликано Сейм та оновлено Сенат. Водночас Тимчасовий уряд заявив, що у Фінляндії зберігатиметься статус-кво до Установчих зборів.

Фінляндські вимоги були значно радикальнішими і прагматичнішими, ніж українські. Як свідчив учасник тих подій Г.Гуммерус: “під час війни дозріла в Фінляндії думка про утворення окремої, незалежної від Росії, держави”, а після повалення самодержавства “висунулася ця думка на перше місце з силою довго тамованої народної волі”¹³. Важливою подією цього процесу стала промова 20 квітня 1917 р. у Сеймі прем’єр-міністра Фінляндії, представника соціал-демократичної партії О.Токоя. “Весь розвиток нашого народу, його вся бувальщина і історія є живим свідченням того, що фінський народ дозрів з бігом часу до повної самостійності, що він може зовсім самостійно керувати своїми законами, своєю долею і своїми планами., – наголошував О.Токой. – Я певний того, що право самовизначення фінляндського народу та початок його самостійності стоять на міцному ґрунті. Нашим обов’язком є розвивати цю основу непохитно і послідовно в тому напрямі, щоб вже в недалекому майбутньому самостійність Фінляндії була цілком забезпечена”¹⁴. Важливо зазначити, що прем’єр-міністр висловлював погляди не тільки своєї партії, а й інших політичних сил, але найголовніше – більшості фінляндського суспільства.

Якщо в перші місяці після Лютневої революції Сейм Фінляндії не оскаржував право Тимчасового уряду на верховне керівництво, то згодом серед депутатів став домінувати погляд, згідно якого після зречення російського царя єдиним законним носієм верховної влади в країні був Сейм. 18 липня Сейм схвалив закон про верховну владу, який значно розширював компетенцію фінляндських властей. Однак вже 31 липня Тимчасовий уряд розпустив “червоний” Сейм і призначив нові вибори.

Домагання державної самостійності Фінляндією, так само як і автономістські прагнення України, викликали негативну реакцію в російських політичних колах, які прагнули не допустити порушення єдності Російської держави. Єдиною політичною партією, яка в своїх заявах відкрито виступала за надання незалежності Україні та Фінляндії, була РСДРП(б). Жовтневий більшовицький переворот став другою важливою віхою на шляху до незалежності України та Фінляндії. Хоча більшовики декларували право всіх народів Росії “на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення окремої держави”, але насправді, вони не бажали появи нових незалежних держав. “Вільне відокремлення”, за планом В.Леніна, передбачало в майбутньому “вільне об’єднання” різних народів у радянську соціалістичну державу. Крім того, нарком з національних питань Й.Сталін заявив, що більшовики тлумачать принцип самовизначення як право на самовизначення не буржуазії, а трудових мас певної нації.

Першими відчували на собі більшовицьке “самовизначення” на практиці саме Україна та Фінляндія. Незважаючи на заяви лідерів РСДРП(б) про право України та Фінляндії на самовизначення, опинившись біля керма влади в Росії, вони прагнули втримати їх у межах свого впливу. Особливо гостро це стосувалося України, без якої більшовики не уявляли собі остаточної перемоги. Раднарком 4 грудня надіслав УЦР ультиматум, в якому визнавалася УНР і “її право зовсім відокремитися від Росії”, але не визнавалася УЦР як представник українського народу. Створивши у Харкові альтернативний уряд і проголосивши встановлення радянської влади в Україні, червоногвардійські війська почали наступ проти УНР і згодом окупували значну частину її території. За цих умов УЦР прийняла IV Універсал, який відкинув ідеї автономії та федералізму й проголосив Україну незалежною державою.

Керівництво Фінляндії як і УЦР, вважало, що влада більшовиків є незаконною і не розповсюджується на територію їх країни. Сейм 15 листопада прийняв постанову про переобрання на себе верховної влади,

що означало розрив державних зв'язків між Фінляндією та Росією. 26 листопада було обрано новий Сенат. Нарешті 6 грудня 1917 р. депутати Сейму одностайно проголосили Фінляндію незалежною державою.

На відміну від України, визнання Раднаркомом Росії незалежності Фінляндії не супроводжувалося ультиматумом, який зводив це визнання нанівець. Більшовицький уряд 31 грудня видав декрет про повну незалежність Фінляндії, який 4 січня 1918 р. було затверджено ВЦВК. Однак визнання незалежності Фінляндії, на нашу думку, пояснювалося не стільки прагненням більшовиків реалізувати проголошену національну політику, скільки обставинами, які змушували їх діяти саме таким чином. Більшовики однаково негативно ставилися як до української, так і до фінляндської буржуазії, вважаючи, що влада має належати “робітникам і селянству”. Виступаючи на засіданні ВЦВК, де обговорювалося питання про надання незалежності Фінляндії, Й.Сталін заявив: “... Фактично Рада Народних Комісарів дала свободу помимо своєї волі не народу, не представникам пролетаріату Фінляндії, а фінляндській буржуазії, яка дивним збігом обставин захопила владу і отримала незалежність із рук соціалістів Росії”. Той факт, що фінляндські робітники і соціал-демократи змушені “приймати свободу не безпосередньо з рук соціалістів Росії, а за допомогою фінської буржуазії” Й.Сталін кваліфікував як “трагедію фінського пролетаріату», звинувачуючи соціал-демократів у “нерішучості й незрозумілій полохливості”, закликаючи їх “самим взяти владу і вирвати з рук фінської буржуазії свою незалежність”¹⁵. Врешті-решт соціал-демократи Фінляндії здійснили спробу змінити хід подій, захопивши владу в країні. У Гельсінґфорсі 27 січня 1918 р. почалося повстання, в результаті якого південна частина країни була захоплена Червоною гвардією. Революційна влада проголосила створення нового уряду – Ради народних уповноважених, яка почала “соціалістичні перетворення”. Перший фінляндський уряд, змінивши місце свого перебування, здійснював владу в північних і більшій частині центральних районів Фінляндії. Все це призвело до досить жорстокої й кривавої міжусобної війни. Раднарком, не заявляючи про розрив відносин з буржуазним урядом Фінляндії, заявив про визнання “робітничого” уряду, який прагнув повалити перший. Було укладено 1 березня 1918 р. договір про дружбу і братерство між Радянською Росією і “Фінляндською Соціалістичною Робітничою Республікою”. Проте, слід зазначити, що лідери “робітничого” уряду Фінляндії, на відміну від “робітничого” уряду України, прагнули встановлення не “диктатури пролетаріату”, а парламентської демократії, заснованої на принципі національної незалежності.

Присутність російських військ в Україні та Фінляндії стала для національних урядів обох держав приводом, щоб запросити на допомогу німецькі війська, які повалили прорадянські режими й відновили законну владу, відігравши цим суттєву роль у процесі зародження української та фінляндської державності. Обидві держави підписали з Німеччиною угоди, які передбачали тісне співробітництво. Згідно з умовами Брестського миру Росія зобов'язувалася вивести свої війська з України та Фінляндії, що мало на меті позбавити російського впливу в новостворених державах.

Однак на цьому етапі подібність українського і фінляндського шляхів зародження національної державності закінчилася. Після розгону УЦР, за умов жорсткого протистояння в Україні, створювалися нові державні утворення – гетьманська Українська Держава, УНР доби Директорії, Західно-Українська Народна Республіка і Українська Соціалістична Радянська Республіка, яка врешті-решт і закріпилася в Україні у формі радянської державності. Будучи за своєю суттю не національною, а прорадянською і проросійською, УСРР у грудні 1922 р. увійшла до складу СРСР, де хоча і являла собою чітко окреслене національне і територіальне ціле, але не була незалежною державою. На відміну від України, Фінляндії вдалося швидко припинити міжусобну війну і цим зберегти й закріпити національну державність.

Отже, незважаючи на певну подібність подій 1917 – 1918 рр. в Україні та Фінляндії, ґрунтовний аналіз процесу зародження національної державності в цих країнах дає змогу виділити два основні відмінні фактори. По-перше, різним було ставлення народних мас до створення національної держави. Якщо Декларація незалежності Фінляндії спиралася на довгоочікувані бажання більшості фінляндського народу, то III і IV Універсали УЦР не були результатом тривалого цілеспрямованого руху, а актами породженими скоріше зовнішніми чинниками, ніж внутрішньою готовністю до самостійного державницького життя, і відображали прагнення меншості українців. По-друге, різним було ставлення нового уряду Росії до створення обох незалежних держав. Лідери більшовицької Росії могли собі дозволити “тимчасово пожертвувати” Фінляндією, але вони навіть не припускали думки, що можуть втратити Україну. Саме ці фактори, на нашу думку, мали вирішальне значення для неоднакової долі національної державності в Україні та Фінляндії.

¹⁵У ході Північної війни війська Петра I захопили частину Карелії та Виборгського краю. Єлизавета I у Маніфесті до жителів Фінляндії (1742) заявила, що Росія не прагне завойовувати фінські землі, але, якби фінляндці захотіли відокремитися від Швеції й утворити вільну й самостійну державу з власними законами і власною формою правління, то Росія підтримала б їх прагнення своїми військами (Див.: Боот-Хольмберг Ц. Роль предательства в борьбе за

Финляндию. – Петроград, 1917. – С.158). Згідно з Абоьским мирним трактатом (1743), який закінчив дворічну російсько-шведську війну, до Росії відійшли вся Выборгська і частина Саволанської губерній, утворивши так звану “російську Фінляндію”. Катерина II обіцяла фінляндцям допомогу Росії в справі відокремлення від Швеції, скликання установчого сейму для проголошення незалежності Фінляндії (Див.: Глинский Б.Б. Великодушное покорение// Исторический вестник. – 1890. – апр. – т.XL. – С.185).

²Коркунов Н.М. Русское государственное право. – Т.1. – СПб., 1908. – С.199, 206.

³Цит. за: Берендтс Э.Н. По поводу воззваний иностранных ученых относительно прав Финляндии. – СПб., 1910. – С.19.

⁴Юссила О., Хентиля С., Невакиви Ю. Политическая история Финляндии 1809 – 1995.–М., 1998. – С.29.

⁵У сучасній історико-політичній науці існують різні визначення держави. Так, згідно з поширеною на Заході “пом’якшеною” дефініцією Роберта П.Вольфа, держава це невеличка “група людей, яка править, видає закони, управляє соціальними процесами і розробляє правила для соціальних груп на певних територіях і в межах певних кордонів” (Див.: Вольф Р.П. О философии. – М., 1996. – С.403).

⁶Юссила О., Хентиля С., Невакиви Ю. Политическая история Финляндии... – С.23 – 24.

⁷Бородкин М. Из новейшей истории Финляндии. Время управления Н.И.Бобринкова. – СПб., 1905. – С.15, 60; Национальная политика России: история и современность. – М., 1997. – С.73.

⁸Бородкин М. Из новейшей истории Финляндии. – С.15, 27.

⁹Там само. – С.62.

¹⁰Берендтс Э.Н. По поводу воззваний иностранных ученых... – С.31 – 32.

¹¹Бородкин М. Из новейшей истории Финляндии. – С.38.

¹²Национальная политика России... – С.76, 77.

¹³Гуммерус Г. Самостійна Фінляндія. – К., 1918. – С.5.

¹⁴Цит. за: Гуммерус Г. Самостійна Фінляндія. – С.5 – 6.

¹⁵Сталін Й.В. Про незалежність Фінляндії // Твори .– Т.4. – К., 1948. – С.26 – 27.